

КОМУНІКАЦІЙНА АДАПТАЦІЯ УЧНІВ ІЗ РІЗНИМИ ТИПАМИ ОСВІТНІХ ТРУДНОЩІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

THE COMMUNICATIVE ADAPTATION OF STUDENTS WITH VARIOUS TYPES OF LEARNING DIFFICULTIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Статтю присвячено дослідженню процесу комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів під час навчання. Акцентовано увагу на досягненні найвищої якості життя учнів з особливими освітніми потребами шляхом відновлення їх соціальної комунікації з акцентом на особистісну взаємодію, що реалізується засобами активізації ресурсів на індивідуальному, груповому, сімейному та суспільному рівнях. Організація ефективної системи комунікаційної адаптації у сфері психічного здоров'я відбувається за рахунок впливу на системні чинники життєдіяльності, спрямовані на зниження рівня стресу, у якій особливу роль відіграють саме методи роботи, способи активації систем підтримки. Виокремлено основні функції комунікаційної адаптації, де матеріальна та інформаційна є конкретно-предметними, а психологічна функція, яка представлена сімома компонентами (емоційна підтримка, товариська підтримка, відчуття самореалізації, статусна підтримка, підтримка фахівців, підтримка самоєфективності), виступає як підґрунтя для формування мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі. Важливими для дослідження комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є питання визначення понять «комунікаційна адаптація» і «соціалізація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі». Розглянуто мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які не заважають досягненню цілей та задоволенню необхідних потреб та дають змогу стверджувати, що більшість дітей з особливими освітніми потребами може навчитися жити у суспільстві зі збереженням якості свого життя. Комунікаційна адаптація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі – це не лише комунікативний або соціальний складник взаємодії, на неї впливають оточення, культурологічний аспект, особистісні чинники, внутрішні переживання. Важливим у дослідженні є питання взаємного впливу в учнівському колективі на поведінку, переконання як етап соціалізації, як обмін ресурсами, як намір допомогти, як дії, що спрямовані на задоволення колективних інтересів.

Ключові слова: комунікаційна адаптація, освітні труднощі, соціальна взаємодія, мотиваційні чинники, навчальний процес.

The article is devoted to the research of the process of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties during their studies. The achieving the highest quality of life of students with special learning needs by restoring their social communication with an emphasis on personal interaction, which is implemented by means of activating resources at the individual, group, family and social levels. The organization of an effective system of communicative adaptation in the field of mental health occurs due to the influence on systemic factors of life, aimed at reducing the level of stress, in which work methods and ways of activating support systems play a special role. The main functions of communicative adaptation are identified, as material and informational subject which is specific, and the psychological function, which is represented by seven components: emotional support, social support, sense of self-realization, status support, support from specialists, support for self-efficacy, acts as a basis for the formation of motivational factors of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process. For the research of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process are important to defining the concepts of «communication adaptation» and «socialization of students with different types of learning difficulties in the educational process». The motivational factors of communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process are considered with achieving goals and meeting necessary needs to allow us to assert that most children with special educational needs can learn to live in society while maintaining the quality of their lives. Communicative adaptation of students with different types of learning difficulties in the educational process is not only a communicative or social component of interaction, it is influenced by the environment, the cultural aspect, personal factors, internal experiences. Important in the study is the issue of mutual influence in the student team on behavior, believes, as a stage of socialization, as an exchange of resources, as an intention to help, as actions aimed at satisfying collective interests.

Key words: communicative adaptation, learning difficulties, social interaction, motivational factors, educational process.

УДК 376-056.36: 37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.37>
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Колодич О.Б.

к.психол.н., доцент,
заступник директора з науково-методичної роботи, адміністрування та розвитку
Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Актуальність процесу комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів під час навчання зумовлена посиленням уваги суспільства до якості освітніх послуг для різних категорій здобувачів освіти. Проблема комунікації учнів із різними типами освітніх труднощів у закладах освіти вимагає подальших наукових досліджень

у галузі спеціальної психології та психології конфлікту. Тому питання розвитку комунікаційних навичок учнів із різними типами освітніх труднощів у закладах освіти є основним у процесі підтримки та поглиблення інтеграції у суспільство.

Гуманістична концепція, теорія когнітивного дисонансу, символічний інтеракціонізм висту-

пають основними теоретико-методологічними напрямками у соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні й аналізі соціальних взаємодій у сучасній практиці комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які спроможні досягати мети і цілей свого життя, самореалізації та самоефективності. Пріоритетним є досягнення найвищої якості життя учнів з особливими освітніми потребами шляхом відновлення їх соціальної комунікації з акцентом на особистісну взаємодію, що реалізується засобами активізації ресурсів на індивідуальному, груповому, сімейному та суспільному рівнях. Організація ефективної системи комунікаційної адаптації у сфері психічного здоров'я відбувається за рахунок впливу на системні чинники життєдіяльності, спрямовані на зниження рівня стресу, у якій особливу роль відіграють саме методи роботи, способи активації систем підтримки.

Комунікаційна адаптація осіб з особливими освітніми потребами є інтерактивною та втілюється у навчальний процес як спосіб обміну ресурсами, що реалізуються через взаємодію, стосунки, які підвищують комунікативні навички та допомагають долати життєві труднощі.

Адаптація розглядається з двох позицій, пояснюючи її зв'язок зі здоров'ям (психічним, фізичним, соціальним), ментальним благополуччям. Перша вказує на необхідність підтримки в стресових ситуаціях як головного ефекту; друга гарантує підтримку незалежно від наявності стресових чинників.

Феномен комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі – це позиція категоризації аспектів за критеріями структури, функціями і оцінюванням, що дає змогу розглядати її як системну якість. На підставі такої позиції виокремлено основні функції комунікаційної адаптації, де матеріальна та інформаційна є конкретно-предметними, а психологічна функція, яка представлена сімома компонентами (емоційна підтримка, товариська підтримка, відчуття самореалізації, статусна підтримка, підтримка фахівців, підтримка самоефективності) виступає як підґрунтя для формування мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

Особливості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі в умовах освітнього процесу досліджували такі вчені, як А. Зінорук [3], Н.М. Компанець, Л.В. Коваль-Бардаш [4], А.В. Косенко [5]. Особливості освітнього процесу як основи соціальної підтримки та психологічної адаптації розкривається переважно у працях Н.Є. Завацької [2], А. Гідри [8], а також у дослідженнях Ф.С. Баневич [1].

Важливими для дослідження комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є питання визна-

чення понять «комунікаційна адаптація» і «соціалізація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі». Питання норми і освітніх труднощів у розвитку дітей є загальною проблемою багатьох галузей науки – медичної, психологічної, соціальної, яка привертає увагу дослідників різних напрямів. Недостатня дослідженість організаційних засад психічного і фізичного здоров'я зумовлює різноманіття психолого-педагогічних підходів до їх вивчення. К. Роджерс [11] запропонував термін «повноцінно функціонуюча особистість» для позначення здорових дітей, котрі використовують свої здібності, реалізують свої таланти і спрямовані на здобуття повноцінної освіти, пізнання себе і своїх переживань. А. Бандура [12] визначав психічне здоров'я в термінах теорії комунікаційної адаптації, у якій важливою особливістю пристосування є самоефективність або усвідомлення особистої здатності вибирати адекватні види поведінки, що необхідні для досягнення мети. А. Маслоу [10] вважав, що нормальний особистісний розвиток людини супроводжується необхідністю змінювати значимі потреби від найбільш примітивних до найвищих. Науковці визначають особливості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, основу яких становить загальний стан, що забезпечує адекватні емоційні та поведінкові реакції, і стверджують, що особистість спроможна протидіяти впливу негативних чинників у спілкуванні лише за умови належної психологічної підтримки, психічного здоров'я [5; 10].

Отже, у сучасній психологічній науці немає єдиного визначення поняття комунікаційної адаптації, виникає певна неузгодженість у чинниках, ознаках, структурі.

Ураховуючи вищезазначене основними завданнями дослідження є:

- визначення особливостей комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які проявляються в динаміці групової взаємодії та підтримки;
- посилення інтегруючого ефекту психологічних впливів педагогічного колективу в процесі комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі;
- активізація мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

Проблематика соціального ігнорування, а також комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі розробляється у сфері спеціальної психології та психології конфлікту [2; 9]. Феномен функціонування груп як джерела підтримки та мотивації розкривається переважно у працях зарубіжних учених: К. Роджерса [11], А. Бандури [12], А. Маслоу [10, с. 370–396], а також в епізодичних дослідженнях вітчизняних науковців [3; 6]. Особливості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі досліджували Л.В. Коваль-Бардаш, Н.М. Компанець [4]. Особли-

вості освітнього процесу як основи соціальної підтримки та комунікаційної адаптації розкривається переважно у працях Н.Є. Завацької [2], а також у дослідженнях А. Бонді, К. Хортон, І. Фрост [7].

Дослідження основ комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі переважно стосуються корекційної психології та педагогіки, психології конфлікту, соціальної роботи, які частково торкаються психологічних аспектів: із погляду ресурсів соціальних зв'язків та взаємодії, оцінки їх доступності, у контексті теорії когнітивних впливів на самооцінку та емоції, із позиції психології здоров'я та суспільної комунікації, а також як чинників компенсації впливу соціальних негараздів [2; 5; 9]. У міжособистісній взаємодії феномен комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі вивчається як зв'язок між недостатністю соціальних контактів та ризиком дезадаптованості, виконання ролі захисту від стресу та чинника підвищення супротиву обмеженням функціонування [5; 8]. Значення підтримки у соціальному функціонуванні учнів розкривається в контексті теорії психологічного обміну, комунікативної теорії та групової взаємодії, концепції життєвої та рольової компетентності у подоланні вікових криз [3; 6; 11].

Незважаючи на значні наукові та практичні досягнення у вивченні чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, існує недостатньо досліджень у площині спеціальної психології.

Метою дослідження є визначення особливостей та мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, аналіз існуючих концепцій комунікаційної адаптації учнів у контексті психологічних знань та особливостей їх реалізації в освітньому процесі.

Науковці та практики у сфері корекційної психології зазначають, що різні типи порушень психофізичного розвитку можуть вплинути на мислення, відчуття, поведінку, комунікацію, можливість самообслуговування, виконання навчальних завдань, що позначається на комунікаційній адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

Аналіз літературних джерел засвідчив існування негативного ставлення до тих, хто має особливі освітні потреби, їх традиційно ідентифікують як самотніх, неосвічених, соціально дезадаптованих, нездатних до навчання, з низьким соціально-економічним статусом, обмеженими ресурсами для задоволення своїх потреб [2, с. 157–165].

Сучасні теоретичні підходи пропонують ураховувати вплив біологічних, соціальних та психологічних чинників на розвиток (традиційна медична модель, реабілітаційна модель, соціальна модель та біопсихосоціальний підхід), які акцентують увагу на мотиваційних факторах комунікаційної

адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі [10].

Учні з особливими освітніми потребами як соціальна спільнота мають специфічні потреби, які відрізняють їх від інших членів суспільства [12]. Тому завдання психологів та педагогічних працівників – покращити якість життя осіб з особливими освітніми потребами шляхом застосування професійних підходів, методик, що ґрунтуються на біопсихосоціальній моделі. Ці концепції розглядають мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі, які не заважають досягненню цілей та задоволенню необхідних потреб; стверджують, що більшість дітей з особливими освітніми потребами можуть навчитися жити у суспільстві зі збереженням якості свого життя [7]. Прикладом такої методики є модель сучасної практики психолого-педагогічної роботи «діти-в-групі». На відміну від клінічної психології та психіатрії, яка зосереджується на розладах психіки з метою їх трансформації, психологи та педагогічні працівники зосереджені на наслідках: психологічних, емоційних, когнітивних та соціальних проблемах. Водночас психологія і педагогіка у своїй практиці враховують циклічний характер прояву освітніх труднощів, що сприяє ефективності комунікаційної адаптації. Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів можуть працювати як механізм психологічного захисту в умовах стресових ситуацій, який у кожного проявляється індивідуально.

Щоразу перед фахівцями постає завдання знаходити інші форми комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі для подолання проблем та надання додаткової підтримки і мобілізації власних ресурсів. Саме такі переваги отримують діти з особливими освітніми потребами, якщо вирішують брати участь у діяльності колективу [4].

Актуальними є два підходи до трактування мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі: біологічний та біопсихосоціальний. У процесі теоретичного аналізу з'ясовано, що внесок психологів та педагогічних колективів закладів у поліпшення якості комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів полягає у відновленні їх психологічного, емоційного, когнітивного та соціального функціонування. Усі учасники освітнього процесу взаємодіють на трьох рівнях: індивідуальному, родинному, освітньому, проте залишається місце для альтернативного впливу.

Формування мотиваційних чинників для комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі не втрачає своєї актуальності. Недостатність соціальних комунікаційних зв'язків взаємопов'язана з підвищеною частотою самогубств. У межах психологічного знання мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів

у навчальному процесі вперше розглянуто у роботах А. Бонді, К. Хортон, І. Фрост [7], які вказували на їхню роль у підвищенні стійкості до хвороб та розробили першу класифікацію функцій комунікаційної адаптації. Дослідники продемонстрували роль комунікаційної адаптації дітей із різними типами освітніх труднощів як захисного механізму від стресових впливів. Результати досліджень із біопсихосоціальних взаємозв'язків між мотиваційними чинниками комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі та збереженням здоров'я показали їхній позитивний вплив. Соціальна адаптація дітей із різними типами освітніх труднощів пов'язується вченими з психологічним благополуччям, оскільки поєднує позитивні емоції, стабільність у житті та впливає на психологічний стан. Результати наукового пошуку в контексті різноманітних життєвих подій підтверджують позитивні зміни рівня комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів, а також сприяння психічному і фізичному здоров'ю [2]. Зосередившись на психологічних механізмах, що пов'язують мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів з активним процесом соціалізації через емоційні впливи або через форми поведінки, підтвердили той факт, що соціальна адаптація дітей із різними типами освітніх труднощів може змінити реакції на оточення і стресові події, на фізичне та психічне здоров'я і сприяти стабілізації психологічного стану на певному рівні, знизити негативні чинники.

Комунікаційна адаптація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі – це не лише комунікативний або соціальний складник взаємодії, на неї впливають оточення, культурологічний аспект, особистісні чинники, внутрішні переживання. Важливими у дослідженні мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є питання взаємного впливу в учнівському колективі на поведінку, переконання як етап соціалізації, як обмін ресурсами, як намір допомогти, як дії, що спрямовані на задоволення колективних інтересів.

Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі впливають на розвиток соціальних взаємин, когнітивних навичок, емоцій, поведінку, а також на зв'язок між соціальною адаптацією, здоров'ям та благополуччям.

У процесі дослідження з'ясовано, що високий рівень комунікаційної адаптації свідчить про позитивний вплив когнітивних репрезентацій на самооцінку та емоції учнів із різними типами освітніх труднощів.

Поведінка осіб з особливими освітніми потребами визначається трьома змінними: структурою особистості, роллю та референтною групою, тому варто її аналізувати в рамках складної колективної активності та поведінки. Іншими словами, учні вчаться саморегуляції, застосовуючи стандарти

колективу як щодо своєї власної поведінки, так і проявів комунікаційної адаптації. Це створює соціальний механізм регулювання проявів, які можуть завдавати шкоди. Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі допомагають створювати і підтримувати ідентичність та самооцінку кожного через ролі в адаптивних взаємостосунках і в такий спосіб сприяють зміцненню психічного здоров'я та благополуччя, забезпечуючи засобами осмислення себе і світу. Ефективність комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів та регуляції емоцій демонструється через спілкування та спільні види діяльності, а не через настанови про подолання стресу, та є шляхом до нормалізації психофізіологічного стану. При цьому роль комунікаційної адаптації, теми комунікації та заходи, які регулюють емоції, залежать від особистісних якостей учнів з особливими освітніми потребами, про що свідчать результати досліджень.

Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі розглядаються як частина загальних процесів комунікації. Діти прагнуть до встановлення значущих соціальних зв'язків з іншими і лише потім до виконання функцій як члени колективу.

Ураховуючи вищезазначене, можемо сформулювати таке визначення мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі як трансакційний комунікативний процес, який містить вербальну або невербальну комунікацію, що спрямована на обмін фізичними та психологічними ресурсами, призначеними для поліпшення психофізіологічного стану осіб з особливими освітніми потребами, покращення рівня власних можливостей, компетенцій, підтвердження приналежності до колективу, що створює захист проти негативного впливу стресових чинників. Мотиваційні чинники комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі можуть розглядатися з позиції декількох категорій: ресурси соціальних мереж, конкретні акти комунікаційної адаптації та її оцінка, що дає підстави говорити про багатовимірність цих чинників.

Під час визначення місця та ролі психологічних аспектів у конструкті мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі використано метод моделювання, оскільки саме модель є системою, уявною або матеріально реалізованою, яка відтворює сутність об'єкту дослідження, замінюючи його таким чином, щоб вона стала джерелом інформації про змістовні характеристики об'єкта пізнання. Вимір структурних аспектів спрямований на вивчення кількісного складу колективу: структура, кількість соціальних контактів, надання підтримки.

Основні аспекти мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх

труднощів у навчальному процесі спрямовані на вивчення якісного змісту колективної взаємодії: конкретні види поведінки, емоційна підтримка. Найважливішими складниками мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі є різні види підтримки та взаємодопомоги. Якість колективної взаємодії є показником психічного стану та комунікації. Оцінювальний аспект мотиваційних чинників комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі стосується оцінювання одержувачами наданої або можливої підтримки, що розширило вивчення якісного складу процесу колективної взаємодії.

Важливим аспектом дослідження є розмежування наявного рівня комунікаційної адаптації дітей та очікувань, що підтримка у майбутньому дасть вищий рівень результативності.

Загалом учні з різними типами освітніх труднощів у закладах освіти активно долучаються до колективної взаємодії, що свідчить про соціальні зв'язки, комунікацію, взаємостосунки між учасниками.

Отже, комунікаційна адаптація учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі як комплексний індивідуально-психологічний феномен соціального контексту містить елементи когнітивних уявлень, оцінок про себе та оточуючих, про стандарти колективу, які проявляються через поведінку, виконання соціальних ролей, самоідентифікацію, створення або розрив взаємостосунків, спілкування під впливом зовнішніх чинників: оточення, культури, виховання, обставин життя, приналежності до групи, пов'язана із задоволенням базових психологічних потреб і спрямована на психофізіологічне збереження функцій життєдіяльності.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів складної та багатогранної проблеми комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі. Перспектива подальшого дослідження полягає у розробленні цілісної, психологічно обґрунтованої концепції формування системи комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі. Подальшого розроблення потребують освітні програми, спрямовані на створення умов

успішної комунікаційної адаптації учнів із різними типами освітніх труднощів у навчальному процесі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2004. 344 с. URL: https://document.kdu.edu.ua/info_zab/061_123.pdf
2. Завацька Н.Є. Психологічні особливості соціальної підтримки осіб із проблемами невдалого процесу адаптації в соціумі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 2(37). С. 157–165.
3. Зінорук А. Сутність поняття «комунікативні уміння». *Молодь і ринок*. 2022. Вип. 3/201. С. 196–201. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.255778>
4. Компанець Н.М., Коваль-Бардаш Л.В. Включення дітей з особливими потребами у соціальне середовище: особливості формування комунікації та подолання поведінкових розладів. Київ, 2020. 137 с. URL: <https://ispukr.org.ua/?p=11775>
5. Косенко А.В. Роль міжособистісної атракції у спілкуванні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2016. № 24. Т. 2. С. 165–167.
6. Савчук І.І. Теорія мовленнєвої комунікації. *Методичні матеріали до семінарів і організації самостійної роботи студентів*. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка. 2018. 55 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/29531>
7. Bondy A., Horton C., Frost L. Promoting Functional Communication Within the Home Behavior Analysis in Practice. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40617-020-00439-6>
8. Hidri A. How Ideas Turn into an Active Force in Society. *Advances in Journalism and Communication*. 2019. Pp. 1–18. DOI: 10.4236/ajc.2019.71001
9. Maslow A.H. Conflict, frustration, and the theory of threat. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 38(1). Pp. 81–86. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0054634>
10. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation. *Psychol. Rev.* Vol 50. 1943. Pp. 370–396. URL: <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>
11. Rogers C.R. On Becoming a Person, A Therapist's View of Psychotherapy. Boston. Houghton Mifflin. 1961. ISBN 0-395-75531-X USA. URL: https://books.google.com.ua/books?id=0yHBXXhJbKQC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/
12. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves, by Albert Bandura. New York. Macmillan. 2016. 544 pp. ISBN: 978-1-4641-6005-9.